

Cognitive analysis of image schemas in Surah Saba

Ezzat Mollaebrahimi ¹ | Manta Zarghosh ²

1. Corresponding Author, Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mebrahim@ut.ac.ir
2. Master's student, Arabic Language and Literature Department, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: montazargoosh888@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article	Image schemas are one of the topics in cognitive linguistics. The analysis of religious and literary texts based on image schemas can play an effective role in understanding the texts. In other words, image schemas are a type of conceptual construction with a significant impact on cognitive semantics. One of the most important approaches in this field is the theory of image schemas developed by Lakoff and Johnson, which is based on movement, power and volume schemas. The current research is an analytical-descriptive study that investigates image schemas and tries to explain the abstract and mental concepts in Surah Saba based on the theory of image schemas. From the findings of the research, it is inferred that image schemas with a frequency of 61 cases at volume, movement and power levels are found in Surah Saba. Power the movement schemes point to goals and are more compatible with the nature of the surah; they are assigned the second rank. Power schemas have the lowest frequency and reflect abstract concepts in the form of barriers. The presence of visual schemas in Surah Saba has caused abstract concepts to be concretely and widely understood in the mind of the audience.
Article history: Received 16 February, 2024 Received in revised form 04 May, 2024 Accepted 08 July, 2024 Published online 21 March, 2026	
Keywords: Cognitive linguistics, Image schemas, Volume, Movement, Power, Surah Saba	

Cite this article: Mosallaiepour, A., & Zarghosh, M. (2026). Cognitive analysis of image schemas in Surah Saba. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 43-61. <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21257.3837>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21257.3837>

Extended Abstract

Introduction

In semantic research, visual schemas are of great importance. With the help of these schemas, which are abstract structures, it is possible to establish a connection between physical experiences and cognitive domains. It is also possible to use its cognitive aspects and conceptual structures to explain human linguistic knowledge. Metaphors and schemas are considered to be the main concepts in cognitive semantics. In the meantime, visual schemas are abstract patterns with irreducible structures that are created in the human mind during the experience of the surrounding world through the five senses. Therefore, visual schemas are conceptual structures that are formed based on the physical experiences, cultural background, and worldview of a nation. Humans all have access to a universal set of schemas based on their unique individual characteristics. Just as different ethnic groups are physically and visually different, humans also give more importance to some schemas in terms of their cognitive knowledge, culture and worldview. This is of great importance in the formation of conceptual metaphors and cultural differences. Cognitive linguistics shows that the meaning in a language is nothing but the conceptualization of the mind; that is, the mind creates meaning by conceptualizing through specific processing of external situations (Qaemi-Niya, 1400). In other words, human experiences from the outside world create structures in his mind that the individual transfers to his language. These conceptual structures are the same as image schemas, given that an image schema is a type of conceptual structure that is reflected in a person's language according to his or her experience of the outside world. As Safavi (2018) states, image schemata are derived from human sensory experiences and are related to these experiences. In fact, these schemata are among the first concepts that appear in the human mind. Therefore, they can be considered the foundations of the conceptual system.

Since image schemata are the result of human interactions with the surrounding world, they inherently have meaning in the sense that the structure of these patterns in the conceptual system of the mind reflects human sensory experiences of the surrounding world. However, this representation is not a clear and distinct image of the experiences; the schematic concepts in the mind provide the outline of a physical experience. Some of these image schemata have a complex internal structure. According to Lakoff and Johnson, (2018), all complex image schemata have an experiential gestalt; that is, they have an internal structure but appear as a related and coherent whole. Since these schemas originate from embodied experience and these experiences themselves have a dynamic and changing nature, they are subject to transformation into other schemas. The most important image schemas that Lakoff and Johnson propose are the movement, power, and volume schemas that constitute the basic level schemas.

Methodology

The present study seeks to examine the image schemas of Surah Saba based on Lakoff and Johnson's theory in movement, power, and volume types of cognitive schemas.

Findings

In the first part of the study, by examining the volume schemas of Surah Saba, experiences such as seeing, learning, locating and pointing to the capacity of the heavens and the earth, slandering, lying, being misled, being thrown, and being afraid attract more attention. This is because these concepts have become more frequent or more tangible. The application of these experiences is in line with the sensory-oriented mind of man. In the second part of the study, by examining the movement schemas of Surah Saba, they are presented only with the experience of reaching, which places the human mind in the space of movement and destination indicated by these schemas. In the third part of the study, by examining the power schemas of Surah Saba, experiences such as the futile efforts of disbelievers many times to frustrate God, the inexhaustible power of God against deniers, the obstacles made by opponents to the guiding mission of the messengers, and the surrender of disbelievers to the trap of satanic temptations

that lead to the denial of the resurrection are presented explicitly or implicitly as barriers. These abstract concepts require a special attention to the meaning in this Surah, considering its schematic function. Schemas are sensory concepts, but, as a result of becoming tangible, they make the understanding of existing meanings tangible for humans.

Conclusion

Through the examination of the visual schemas of Surah Saba, the following results were obtained:

- Most volumetric schemas have been used to show the intensity and multiplicity of concepts, the capacity of concepts at the level of human understanding, and make the concepts perceived through senses. Power schemas have also appeared in order to prevent the manifestation of concepts or to show the greatness of a concept, whether positively or negatively. Movement schemas also show the destination or goal of humans so that they can have a better understanding and recognition of the path of their movement.

- It seems that the concepts coming in the form of schemas have a large share of the process of understanding the meanings; that is, they are one of the basic axes of interpretations for conveying meanings, so they are either the focus of interpretation or one of its poles. Therefore, there is a high degree of correspondence between the abstract concepts presented and the experience under which they are expressed. This correspondence creates a special meaning for that concept.

بررسی شناختی طرح‌واره‌های تصویری در سوره سبأ

عزت ملاابراهیمی | ID | ID ۲ | منتا زرگوش

۱. نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: mebrahim@ut.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: montazargooosh888@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: بررسی و تحلیل طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم، بر اساس رویکردهای جدید نقدی سبب می‌شود تا مفاهیم انتزاعی به طور ملموس و گسترده‌ای در ذهن مخاطب درک و دریافت شوند؛ زیرا طرح‌واره‌های تصویری در واقع یک نوع ساخت مفهومی است که در معنی‌شناسی شناختی تاثیر به سزایی دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۷	روش پژوهش: راهبرد روش شناختی مقاله حاضر، بهره‌گیری از نظریه طرح‌واره‌های تصویری لیکاف و جانسون است که مبتنی بر طرح‌واره‌های حرکتی، قدرتی و حجمی می‌باشد. از این رو نگارندگان با روش تحلیلی - توصیفی طرح‌واره‌های تصویری سوره سبأ را بررسی کرده و کوشیده‌اند تا مفاهیم انتزاعی و ذهنی موجود در این سوره را بر اساس نظریه طرح‌واره‌های تصویری تبیین کنند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵	یافته‌ها: دریافت‌های معنی‌شناسی طرح‌واره‌های حجمی سوره سبأ، حاکی از وجود تجربیاتی مانند: دیدن، فراگرفتن، اشاره کردن و مکان‌مندی ظرفیت آسمان‌ها و زمین، تهمت زدن، دروغ‌گویی، گمراهی، رمیدن و ترسیدن است که بیشتر از مفاهیم دیگر جلب توجه می‌کند. اما طرح‌واره‌های حرکتی این سوره، فقط با تجربه رسیدن مطرح شده‌اند که ذهن انسان را در فضای حرکت و مقصدی که این طرح‌واره‌ها حاکی از آن هستند، قرار می‌دهد. در طرح‌واره‌های قدرتی نیز تجربیاتی چون بیان قدرت لا یزال الهی در برابر منکران و یا تسلیم شدن کافران در دام وسوسه‌های شیطانی که منجر به انکار معاد می‌شود، به عنوان مانع و سدّی مطرح شده و یا به گونه‌ای است که سدّی در برابر آن قرار می‌گیرد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۸	نتیجه‌گیری: طرح‌واره‌های تصویری با بسامد ۶۱ موردی و در سه سطح حجمی، حرکتی و قدرتی در سوره سبأ می‌باشد که میان مفهوم‌سازی و ادراک انسانی تناسب ایجاد کرده است. در این میان طرح‌واره‌های حجمی، بیشترین میزان فراوانی را دارند که در حسی شدن مفاهیم انتزاعی و قابل ادراک بودن آن‌ها، نقش درخور توجه‌ای را در سوره ایفا کرده‌اند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	
واژگان کلیدی: زبان‌شناسی شناختی، طرح‌واره‌های تصویری، حجمی، حرکتی، قدرتی، سوره سبأ.	

استناد: ملاابراهیمی، عزت و زرگوش، منتا. (۱۴۰۵). بررسی شناختی طرح‌واره‌های تصویری در سوره سبأ، کتاب قیم، ۱۶ (۱)، ۳۴-۶۱-۴۳.
DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21257.3837>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

در پژوهش‌های معناشناختی، طرح‌واره‌های تصویری از اهمیت بالایی برخوردارند؛ زیرا به کمک این طرح‌واره‌ها که ساخت‌هایی انتزاعی هستند، می‌توان میان تجربه‌های فیزیکی و حوزه‌های شناختی ارتباط برقرار کرد. به علاوه، می‌توان از جنبه‌های شناختی و ساختارهای مفهومی آن در تبیین دانش زبانی انسان کمک گرفت. استعاره‌ها و طرح‌واره‌ها از مفاهیم اصلی مقوله‌بندی در معناشناسی شناختی به شمار می‌روند. در این میان طرح‌واره‌های تصویری، الگوهای انتزاعی با ساختارهای غیرقابل تقلیل هستند که در خلال تجربه جهان اطراف از طریق حواس پنجگانه در ذهن انسان ایجاد می‌شوند. بنابراین، طرح‌واره‌های تصویری ساخت‌های مفهومی‌اند که بر اساس تجربیات فیزیکی، پیشینه فرهنگی و جهان‌بینی یک ملت شکل می‌گیرند. انسان‌ها همگی با توجه به مختصات و ویژگی‌های واحد خود، به مجموعه جهانی از طرح‌واره‌ها دسترسی دارند؛ اما همانگونه که اقوام گوناگون به لحاظ فیزیکی و ظاهری با یکدیگر متفاوت هستند، انسان‌ها نیز بنا بر فرهنگ و جهان‌بینی متفاوت خود، به لحاظ شناختی که به دست می‌آورند، به برخی از طرح‌واره‌ها اهمیت بیشتری می‌دهند. این امر در شکل‌گیری استعاره‌های مفهومی و تفاوت‌های فرهنگی بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد. امروزه پرداختن به مباحث قرآنی در پرتو نظریات جدید، یکی از راه‌های پذیرفته‌شده برای درک مفاهیم و دلالت‌های عمیق این کتاب آسمانی است؛ چون قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی، دربردارنده مفاهیم والایی است که خداوند متعال برای بیان و انتقال این مفاهیم به ذهن خواننده، تکنیک‌های مختلفی از جمله طرح‌واره‌های تصویری را به‌ار گرفته است؛ زیرا «همچنان که یک هنرمند از یک شیء بی‌جان، تصویر موجود جاننداری را می‌آفریند، قرآن کریم نیز از واژگان به ظاهر ساده، تعابیر والا و تصاویر زیبایی را خلق می‌کند، به گونه‌ای که مخاطب قرآن، با تصویرسازی آیات در ذهن خود، مفاهیم انتزاعی و ذهنی آنها را به صورت کامل‌تری می‌تواند درک کند» (اسودی و مدیری، ۱۴۰۰، ص ۳۲). جستار حاضر در صدد است تا انواع طرح‌واره‌های تصویری سوره سبأ، اعم از حجمی، حرکتی و قدرتی را استخراج کند و به تبیین مفاهیم انتزاعی و ذهنی آن پردازد. مهمترین سؤالاتی که بدان پاسخ داده خواهد شد، عبارتند از:

- خداوند متعال، به چه روشی مفاهیم انتزاعی را به ذهن مخاطب نزدیک کرده است؟
- از میان طرح‌واره‌های تصویری موجود در سوره سبأ، کدام طرح‌واره از بسامد بالایی برخوردار است؟

۲. پیشینه تحقیق

در حوزه طرح‌واره‌های تصویری در متون فارسی و عربی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که ذکر همه آنها در این مجال نمی‌گنجد؛ اما برخی از مطالعاتی که درباره طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم و یا درباره سوره سبأ انجام گرفته، از این قرار است:

- مرتضی قائمی و اختر ذوالفقاری (۱۳۹۵) در مقاله «طرح‌واره‌های تصویری در حوزه سفر دنیوی و اخروی از زبان قرآن»، طرح‌واره‌های تصویری درباره زندگی دنیا و آخرت را در قرآن بررسی کرده و نشان داده‌اند که طرح‌واره‌های حرکتی، حجمی، قدرتی، موقعیت بالا و پایین و غیره سبب تصویری دقیق از سفر دنیوی و اخروی شده است.

- اسحق رحمانی و عاطفه سلیمی (۱۳۹۵) در مقاله «سبک‌شناسی سوره سبأ»، در سه سطح آوایی، ترکیبی و تصویری به بررسی سبکی این سوره پرداخته‌اند و وجوه معانی آن را تبیین کرده‌اند.

- مریم توکل‌نیا و ولی‌الله حسومی (۱۳۹۵)، در مقاله «بررسی طرح‌واره‌های تصویری حرف «فی» در قرآن کریم با تکیه بر نظریه جانسون» به بیان ابعاد مختلف معناشناسی شناختی این حرف در قرآن پرداخته‌اند.

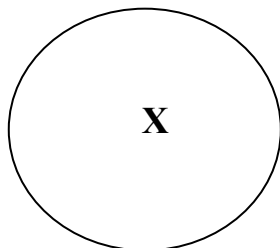
- حامد شریفی نسب و سید محمود طیب حسینی (۱۳۹۸)، در مقاله «تحلیل موعظه الهی در آیه ۴۶ سوره سبأ»، به بیان تفسیر کلمه قیام در آیه «أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ» پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که «قیام» در این آیه در مقابل «جلوس» و «قعود» نیست؛ بلکه در مقابل «مشی» قرار گرفته است.
- روح‌الله محمدعلی‌نژاد (۱۳۹۹)، در مقاله «تبیین پیوستگی آیات سوره سبأ بر اساس روش نیل رابینسون»، میزان انسجام و پیوستگی آیات سوره سبأ را با روش رابینسون که بر پایه تکرار الفاظ استوار است، سنجیده‌اند.
- علی اسودی و سمیه مدیری (۱۴۰۰)، در مقاله «بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردی سوره صافات)»، طرح‌واره‌های حرکتی، قدرتی و حجمی سوره صافات را استخراج کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که طرح‌واره‌های قدرتی در مقایسه با طرح‌واره‌های حرکتی و حجمی از بسامد بیشتری برخوردار است. به اعتقاد نویسندگان، طرح‌واره‌های حجمی بیشتر در حرف «فی» و طرح‌واره‌های قدرتی در حرف «الی» تبلور یافته است.
- محمدرضا پاشایی، هدایت الله تقی زاده و هادی دهقانی یزدلی (۱۴۰۰)، در مقاله «بررسی طرح‌واره‌های تصویری سوره یوسف بر مبنای نظریه زبان‌شناسی شناختی جانسون»، به رمزگشایی معنایی سوره یوسف پرداخته و طرح‌واره‌های تصویری آن را بیان کرده‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که طرح‌واره‌های این سوره بر سه محور حجمی، حرکتی و قدرتی می‌چرخد و از این میان، طرح‌واره‌های قدرتی بسامد بالاتری نسبت به دیگر طرح‌واره‌ها دارد.
- مریم‌السادات موسوی، مدینه امامی و زهرا بیات (۱۴۰۰)، در مقاله «تقریری نو بر ولایت امیرالمؤمنان علی علیه‌السلام با تکیه بر ترکیب واژه «کافه» در آیه ۲۸ سوره سبأ»، به تفسیر و تبیین معنای «کافه» پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که این واژه بر رحمت گسترده و جامع الهی دلالت دارد و ولایت و جانشینی امام علی (ع) را اثبات می‌کند.
- محمدمهدی باباپور و عبدالمهدی فیضی دیزآبادی (۱۴۰۲)، در مقاله «کارکرد عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ»، کارکردهای تمدن‌ساز در نگاه اسلام را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که اسلام، جغرافیا را به عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر در تمدن‌سازی جامعه اسلامی معرفی کرده است.

۳. چهارچوب نظری

زبان‌شناسی شناختی نشان می‌دهد، معنای موجود در زبان، چیزی جز مفهوم‌سازی ذهن نیست؛ یعنی ذهن با مفهوم‌سازی از طریق پردازش‌های خاص از موقعیت‌های بیرونی، معنی را به وجود می‌آورد (قائمی‌نیا، ۱۴۰۰، ص ۴۳). به بیان دیگر، تجربیات انسان از جهان خارج ساخت‌هایی در ذهن او پدید می‌آورد که آنها را به زبان خود انتقال می‌دهد. این ساخت‌های مفهومی همان طرح‌های تصویری هستند. به سخن دیگر، طرح‌تصویری، نوعی ساخت مفهومی است که برحسب تجربه انسان از جهان خارج در زبان او نمود می‌یابد (محمدی آسیابادی، صادقی و طاهری، ۱۳۹۱، ص ۱۴۶). طرح‌واره‌های تصویری از تجربه‌های حسی بشر مشتق می‌شوند و با این تجربه‌ها رابطه دارند. در واقع، این طرح‌ها جزو نخستین مفاهیمی هستند که در ذهن بشر ظاهر می‌شود. بنابراین، می‌توان آنها را پایه‌های نظام مفهومی به شمار آورد (صفوی، ۱۳۹۷، ص ۳۷۴). از آنجا که طرح‌واره‌های تصویری حاصل تعامل بشر با جهان اطراف هستند، به طور ذاتی از معنا برخوردارند، به این معنا که ساختار این الگوها در نظام مفهومی ذهن، بازتاب تجارب حسی انسان از جهان اطراف است. با این همه، این بازنمایی، تصویر واضح و مشخصی از تجارب نیست. به عبارت دیگر، مفاهیم طرح‌واره‌های موجود در ذهن، طرح کلی یک تجربه فیزیکی را ارائه می‌دهند. برخی از این طرح‌واره‌های تصویری، ساختار داخلی پیچیده‌ای دارند. «تمامی طرح‌واره‌های تصویری پیچیده، از یک گشتالت تجربی برخوردارند؛ یعنی ساختار درونی دارند، اما به شکل

یک کلیت مرتبط و منسجم ظهور می‌کنند. از آنجا که این طرح‌واره‌ها از تجربه تجسم‌یافته‌ای نشأت می‌گیرند و خود این تجارب ماهیتی پویا و متغییر دارند، در معرض تغییر شکل و تبدیل به طرح‌واره‌های دیگر هستند» (خیرخواهان، ۱۳۹۵، ص ۹۳). مهمترین طرح‌واره‌های تصویری که لیکاف و جانسون آنها را مطرح می‌کند، طرح‌واره حرکتی، قدرتی و حجمی است که طرح‌واره‌های سطح پایه را تشکیل می‌دهند.

۳-۱. **طرح‌واره حجمی:** انسان از طریق قرارگرفتن در مکان‌هایی از قبیل خانه، اداره و اتاق که دارای حجم هستند و حکم ظرف پیدا کرده‌اند، بدن خود را مظروفی تلقی می‌کند که می‌تواند در ظرف‌های انتزاعی قرار بگیرد. از این رو، «ساختار مفاهیم مکانی انسان، نتیجه تجربه‌های مکانی ثابت و همیشگی اوست و به بیان دقیق‌تر، نتیجه تعامل انسان با محیط فیزیکی است» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷، ص ۱۰۴). بنابراین، طرح‌واره‌های انتزاعی از احجام فیزیکی در ذهن انسان به وجود می‌آیند. اگر این دایره ظرف فرض شود، **X** درون آن مظروفی است که در ظرف دایره جای گرفته است. مظروف یا درون ظرف است یا بیرون آن و حد وسطی وجود ندارد. به این مثال‌ها توجه کنید:

الف. از این اوهام بیرون بیا.

ب. در خواب خوش بمان.

ج. خودت را از بدبختی نجات بده.

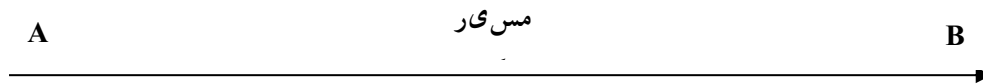
د. تو دل سختی‌ها رفتم (صفوی، ۱۳۹۷، ص ۳۷۴).

واژه‌های «اوهام»، «خواب»، «بدبختی» و «سختی‌ها»، همگی مفاهیم انتزاعی هستند و نمی‌توان برای آنها حجمی قائل شد؛ اما انسان به آنها حجم می‌دهد و آنها را مکان‌هایی فرض می‌کند که فردی داخل آنها قرار گرفته است. «این نوع مفاهیم انتزاعی، طرح‌واره حجمی نام دارد که انسان آنها را به کمک تجربیات محسوس که در ذهن ثبت شده‌اند، درک می‌کند» (بن دحمان، ۲۰۱۵، ص ۲۰).

۳-۲. **طرح‌واره حرکتی:** حرکت واژه عامی است که جابه‌جایی و تغییر، در موقعیت یک شیء با توجه به محیط اطراف آن، در یک فاصله زمانی مشخص را در ذهن انسان تداعی می‌کند. لیکاف و جانسون عقیده دارند که حرکت انسان و دیدن حرکت دیگر پدیده‌های متحرک، تجربه‌ای را در اختیار انسان قرار می‌دهد تا طرح‌واره انتزاعی از این حرکت فیزیکی را در ذهن خود پدید آورد و برای هر چیزی که قادر به حرکت نیست، ویژگی حرکت را در نظر بگیرد (احمدی و قربانی، ۱۴۰۰، ص ۱۷۲). حرکت و پویایی انسان یا سایر پدیده‌های متحرک در عالم خارج، مبنای شکل‌گیری نگاهت‌های استعاری در طرح‌واره‌های حرکتی است. بر این اساس، مفاهیم مجرد و عقلی در نظام اندیشه و ادراک انسان، همچون پدیده‌های متحرک، قابلیت چرخش در جهت‌های چهارگانه را دارد. در گفتارهای عادی و روزمره میان افراد بشر، گاه مفاهیم مجرد و عقلی عملکردی مشابه با پدیده‌های مادی داشته و از قدرت انتقال و حرکت برخوردار می‌گردند. به عنوان مثال، ساخت‌هایی چون «راه موفقیت را در پیش گرفت»، «در مسیر زندگی با شکست مواجه شد»، «راهش را از دیگری جدا کرد»، از جمله نگاهت‌های استعاری هستند که در آنها زندگی به مثابه راه و مسیر در نظر گرفته می‌شود و بسیاری از مفاهیمی که در پیمودن راه کارکرد می‌یابد، از طریق انطباق استعاری به حوزه مفهومی زندگی منتقل می‌شود. به همین دلیل، «ساختار استعاری اندیشه انسان بستری برای تطبیق مفاهیم مجرد با تجربیات فیزیکی متحرک در جهان خارج بوده و فضایی برای پویایی بخشیدن به معانی انتزاعی و ذهنی به شمار می‌آید که از این رهگذر، قابلیت پیمودن مسیر برای مفاهیم انتزاعی امکان‌پذیر می‌گردد» (مقیاسی، ۱۳۹۵، ص ۹۶).

بدین ترتیب، هر حرکت و هر سفری آغاز و پایانی دارد. اگر نقطه شروع سفر را **A** و نقطه پایان آن را **B** فرض کنیم، مسلماً حرکت از **A** به سمت **B** و رسیدن به پایان سفر مستلزم عبور از نقاط مختلف مسیر حرکت است. از آنجا که حرکت به زمان نیاز دارد، رسیدن

از نقطه مبدأ، یعنی A به نقطه مقصد، یعنی B نیازمند بازه زمانی است که می‌تواند به شکل صریح یا ضمنی در طرح‌واره حرکتی مطرح باشد.

به مثال زیر دقت کنید:

الف. به پایان روز رسیدیم.

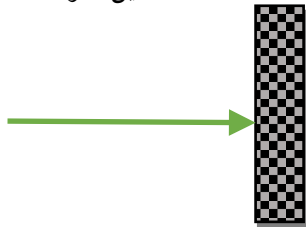
ب. تا روز آزمون زمان زیادی نداریم.

ج. برای خرید یک ماشین خوب راه زیادی در پیش داریم.

د. چیزی نمانده به ته خط برسیم (صفوی، ۱۳۹۷، صص ۳۷۵-۳۷۶).

برای تمامی این نمونه‌ها، مبدأ، مسیر و مقصد فرضی تصور می‌شود. انسان حرکت خود را از یک نقطه مبدئی شروع می‌کند، در مسیر، حرکت خود را ادامه می‌دهد و یک مقصد هم تصور می‌شود که باید به آن برسد.

۳-۳. طرح‌واره قدرتی: گاهی بر حسب شرایط مقتضی، در برابر حرکت انسان، مانعی یا سدی قرار می‌گیرد که انسان بر اساس تجربیات خود، امکانات مختلفی را در برخورد با این مانع و نیروی مقاوم تجربه می‌کند و قدرت خود را در گذر از این سدّ می‌آزماید. به این صورت که طرح‌واره‌ای انتزاعی از این برخورد فیزیکی در ذهن انسان پدید می‌آید و این ویژگی را به پدیده‌هایی نسبت می‌دهد که از چنین ویژگی برخوردار نیستند. لیکاف و جانسون این نوع طرح‌واره تصویری را طرح‌واره قدرتی می‌نامند که متشکل از سه نوع است. اولین نوع طرح‌واره قدرتی آن است که در مسیر حرکت، سدی یا مانعی ایجاد شود که نتوان از آن گذشت. در این صورت، حرکت قطع می‌شود. به مثال‌های زیر توجه کنید:

الف. برای رسیدن به قله کوه به مشکل برخوردیم و نتوانستیم به قله صعود کنیم.

ب. در یک مخمصه‌ای گیر کردم که نه راه پیش داشتم و نه راه پس.

ج. خانه‌داری و بچه‌داری، مانع ادامه تحصیل شد (صفوی، ۱۳۹۷، صص ۳۷۷).

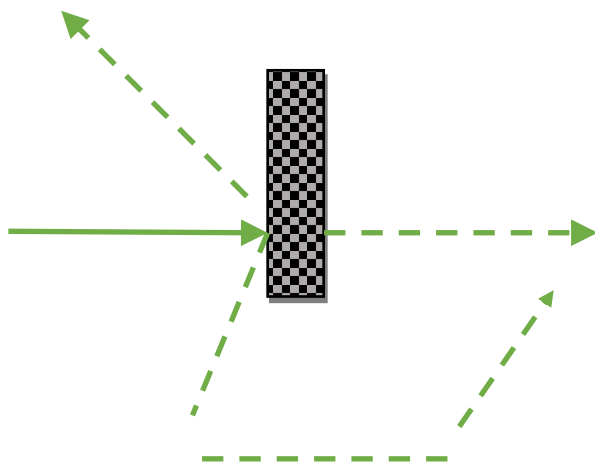
دومین نوع طرح‌واره قدرتی آن است که در مسیر حرکت، سدی یا مانعی ایجاد شود و انسان در مقابله با این مانع، سه حالت مختلف را در پیش بگیرد:

الف. مسیر تغییر کند، ولی این تغییر مسیر به گذر از آن سد منجر نشود. مثلاً، آزمون کنکور می‌تواند مسیر زندگی‌ات را تغییر دهد.

ب. بتوان از کنار آن سد گذشت و به راه خود ادامه داد. مثلاً، خودت را درگیر این کار نکن و از خیرش بگذر.

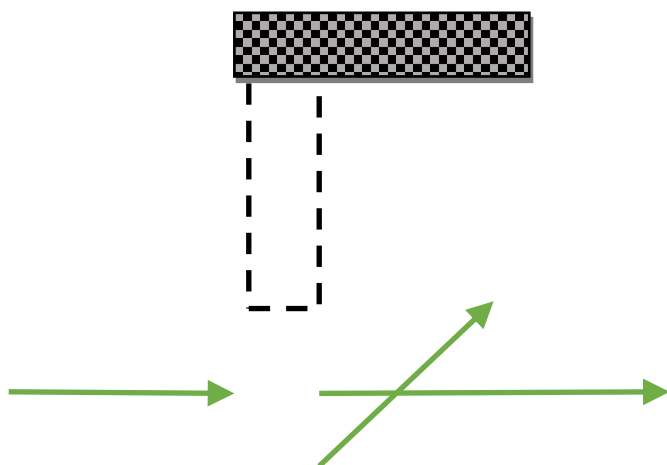
ج. بتوان با قدرت از میان آن سد عبور کرد. مثلاً، سر کنکور را از سرم رد کردم و وارد دانشگاه شدم (صفوی، ۱۳۹۷، صص ۳۷۸-۳۷۹).

تصویر این سه حالت را می‌توان در طرح زیر مشاهده کرد.

سومین نوع طرح‌واره قدرتی این است که بتوان سد و مانع را از مسیر حرکت برداشت و بدون هیچگونه توقفی به حرکت ادامه داد. مثلاً، برای اینکه در کنکور قبول شوم، همه موانع را کنار زدم و جلو رفتم (فضائلی و شریفی، ۱۳۹۲، صص ۱۳۶-۱۳۷).

تصویر مقابل بیانگر این نوع طرح‌واره قدرتی است:

۴. بحث و بررسی

از آنجا که سوره سبأ دارای معانی عمیق و مفاهیم متعددی است، جا دارد مفاهیم انتزاعی آن، در پرتو نظریه طرح‌واره‌های تصویری مورد بررسی شناختی قرار بگیرد تا زوایای پنهانی معنی آشکار گردد. این سوره از سوره‌های مکی است و همچون دیگر سور مکی به بیان معارف اسلامی و اندیشه‌های اعتقادی از جمله توحید، نبوت و معاد می‌پردازد و خطوط کلی اسلام را ترسیم می‌کند. در این سوره، افزون بر تبیین عناصر محوری، موضوعات فرعی دیگری نیز طرح شده است که عبارتند از: نعمت‌های بی‌شمار الهی بر انسان، سرنوشت شاکران و کافران در قبال نعمت‌های پروردگار، بیان فرازهایی از زندگی حضرت سلیمان (ع) در مواجهه با قوم سبأ، دعوت به ایمان و عمل صالح برای دستیابی بشر به سعادت ابدی (مکارم شیرازی، ۱۳۵۴، ج ۱۸، ص ۱۵). در ادامه، طرح‌واره‌های تصویری در سه سطح حجمی، حرکتی و قدرتی در سوره سبأ مورد بررسی قرار می‌گیرد و به نقش آنها در شناخت معنی اشاره می‌گردد.

۴-۱. طرح‌واره‌های حجمی

طرح‌واره‌های حجمی برای نشان‌دادن شدت و کثرت، گنجایش مفهوم در سطح فهم انسانی، حس شدن در جهت ممکن بودن مفهوم به‌کار رفته و در آیات زیر تبلور یافته است:

آیه اول: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ (سبأ: ۱/۳۴).

خداوند سبحان در این آیه بیان می‌دارد که هر چه در آسمان‌ها و زمین است، ملک خداست و خداوند می‌تواند در هر چیز به هر نحو که بخواهد تصرف کند. خداوند ظرفیت و ابعاد آسمان‌ها و زمین را با حجم‌دادن به آنها، به ذهن مخاطب نزدیک کرده است. لذا آسمان‌ها و زمین به منزله مکان‌هایی هستند که حجم می‌گیرند تا ذهن انسان بتواند حجم اشیاء را در آسمان‌ها تصور کند. ضمن اینکه حرف «فی» بر حجمی بودن این طرح‌واره تأکید دارد. در عبارت «وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ»، الفاظ «حمد» و «آخرت»، دو مفهوم انتزاعی و دور از ذهن انسان هستند و به عنوان چیزی جلوه کرده‌اند که قابل دیدن است. هر آنچه که قابل دیدن باشد، در تجربه حسی ما دارای حجم است. پس گویا آخرت مکانی را اشغال کرده و حمد نیز حجم یافته و در درون آن مکان جای گرفته است. می‌توان گفت، تعبیر دیدن حمد در واقع ملموس نشان‌دادن آن است. گویا حمد آنقدر زیاد است که قابل دیده شدن و به سطح حجم‌دار شدن رسیده است.

آیه دوم: ﴿أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ حِجَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالصَّلَاةِ الْبَعِيدِ﴾ (سبأ: ۸/۳۴).

جمله اول به صورت استفهام بیان شده است. از آنجا که کافران معاد را قبول ندارند، از زنده شدن مردگان تعجب می‌کنند. بنابراین، به پیامبر اکرم (ص) تهمت می‌زنند و نسبت‌های ناروا به ایشان می‌دهند. واژه‌های «جنون»، «عذاب» و «گمراهی»، همگی مفاهیم انتزاعی و ذهنی هستند. گویی جنون، مظروفی دارای حجم است و انسان به مثابه ظرفی دانسته می‌شود که جنون درون آن قرار می‌گیرد. حرف اضافه «ب» این نکته را تأیید می‌کند. در این آیه، «جنون» و «عذاب» در قالب دو طرح‌واره حجمی جلوه یافته‌اند و به شکلی مکان‌مند، درآمده‌اند. هر دو مفهوم ظرف مکان هستند؛ اما اینکه «جنون» و «عذاب»، به گونه‌ای مکان‌مند و حجمی جلوه‌گر شده‌اند، به دلیل جای‌گیری این دو مفهوم در عقل و درک بشر و تجربه حسی اوست. گویی خداوند این مفاهیم را به منزله مکانی فرض کرده است که دارای حجم است و کافران و منکران معاد درون آن قرار می‌گیرد. چه، حجم و ابعادیافتن این مفاهیم انتزاعی، آنها را برای انسان عینی و ملموس جلوه می‌دهد.

در این آیه، لفظ «بعید» که نشان از مسافت و دوری جایگاه دارد، یک طرح‌واره حرکتی است، بدین معنا که کفار در عذابی قرار گرفته‌اند که به زودی بر ایشان ظاهر می‌شود و چون آنها اهل عذاب گشته‌اند، از مسیر حق دور شده و در ضلالتی بعید قرار گرفته‌اند. «آنقدر این مسیر دور است که کافران به این زودی‌ها نمی‌توانند حق را تعقل کنند و به آن ایمان آورند» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۵۳۶).

آیه سوم: ﴿وَلَا تَتَفَعَّلُ الشَّفَاعَةَ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ (سبأ: ۲۳/۳۴).

مشرکان قائل به شفاعت بت‌های خود بودند؛ اما نه شفاعت در روز قیامت؛ زیرا آنها اعتقادی به معاد نداشتند، بلکه مرادشان شفاعت دنیایی برای برآورده شدن حاجت‌های دنیایی آنها بود تا سعادت دنیایی خود را تأمین و کارهایشان را اصلاح کنند. خداوند در این آیه، ادعای مشرکان را رد می‌کند و می‌فرماید که الهه‌های آنها اگر به فرض محال، شفیع واقع شوند، از پیش خود مالک شفاعتی

جز به اذن خداوند نیستند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، صص ۳۵۶-۳۵۷). شفاعت در این آیه یک مفهوم انتزاعی است و به عنوان شیء حجمی و جسمی فرض شده است که قابلیت سود و زیان رساندن دارد. کلمه «فُرْعَ» که در لغت به معنی رمیدن و ترسیدن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ص ۱۷۹) آمده است، از مفاهیم انتزاعی و مربوط به تجربه حسی انسان است. گویی قلب مشرکان به شکل یک چیز حجم‌دار مطرح شده و ترس و بیم به عنوان مظلوف در آن جای گرفته است. در نتیجه، مخاطب این تصاویر حجمی را به خوبی درک می‌کند و بهتر در دایره ادراک او می‌گنجد.

آیه چهارم: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَامَ الْغُيُوبِ﴾ (سبأ: ۴۸/۳۴).

مراد از کلمه «حق» قرآن کریم است که به وسیله وحی از جانب خداوند متعال بر رسول اکرم (ص) نازل شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۵۷). در این آیه، لفظ «حق» یک مفهوم انتزاعی یافته و به واسطه تجربه حسی بیان گردیده است. از این رو، حق به شکل یک شیء درآمده است که قابلیت پرتاب شدن دارد. این کلمه در قالب طرح‌واره حجمی آمده، برای آن حجم در نظر گرفته شده و فعل پرتاب کردن بر آن انجام گردیده است. از سویی، قلب پیامبر (ص) نیز به شکل مکانی درآمده که خداوند حق (قرآن) را بر آن افکنده است. از این رهگذر، خداوند با استفاده از طرح‌واره حجمی در آیه مورد بحث، مفهوم انتزاعی «حق» را به ذهن مخاطب نزدیک‌تر می‌سازد و آن را به عنوان یک شیء دارای حجم مطرح می‌کند که گویا قابل فراگیری فیزیکی است. چه، تجربه حسی انسان معنای «قذف» را بر هر چیز حجم‌دار در ذهن شکل داده است.

آیه پنجم: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْعَفُورُ﴾ (سبأ: ۲/۳۴). فعل مضارع «يَلِجُ» از ماده «ولوج» گرفته شده و به معنای فرو رفتن و بر خلاف معمول خارج شدن است. فعل مضارع «يَعْرُجُ» نیز، از عروج مشتق شده که معنی مقابل نزول را می‌دهد. نزول جهت حرکتی پایین و عروج جهت حرکتی بالا را نشان می‌دهد. این دو فعل به صورت طرح‌واره حجمی آمده‌اند که این طرح‌واره با توجه به کلمه «يَعْلَمُ» به دست می‌آید. بر همین اساس، مفهوم انتزاعی «يَلِجُ» و «يَعْرُجُ» گویا دارای حجم است و قابل درک حسی می‌باشد که در پرتو تجربه حسی علم مفهوم‌سازی شده‌اند. «اینکه خداوند علم دارد به آنچه که در زمین فرو می‌رود و یا از زمین بیرون می‌آید و نیز عالم است به آنچه که از آسمان نازل می‌شود و به سوی آسمان بالا می‌رود، گویی کنایه است از علم خدا به حرکت هر صاحب حرکتی و آنچه که انجام می‌دهد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۵۲). در این آیه زمین و آسمان، مانند ظرفی دارای حجم هستند که فرو رفتن و خارج شدن اشیاء از زمین و آسمان با ارائه طرح‌واره حجمی برای انسان قابل درک شده است. در این آیه افزون بر طرح‌واره حجمی، طرح‌واره حرکتی به کار رفته است. داخل رفتن و خارج شدن از زمین و یا فرود آمدن از آسمان و بالارفتن به سوی آن، نوعی حرکت و جنبش را به ذهن انسان متبادر می‌سازد.

آیه ششم: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِنَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾ (سبأ: ۳/۳۴).

در این آیه، هر سه نوع طرح‌واره حرکتی، حجمی و قدرتی مشاهده می‌شود. حرکت قیامت (السَّاعَةُ)، به عنوان یک شیء متحرک که به سمت کافران می‌رود، طرح‌واره حرکتی را تشکیل می‌دهد. از این رو، کلمه «السَّاعَةُ» مرفوع آمده و در نقش فاعلی قرار گرفته است؛ گویا این طور تصور می‌شود که انسان در جای ثابتی ایستاده و قیامت به سوی او حرکت می‌کند. در این طرح‌واره، قیامت مبدأ متحرک و انسان کافر مقصد ثابت است.

(انسان کافر مقصد ثابت)

(قیامت مبدأ متحرک)

آمدن عالم غیب در عبارت «لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمٌ الْغَيْبِ» نیز یک طرح‌واره حجمی است، با این توضیح که عالم غیب، مفهوم انتزاعی دارد و فاعل قرار گرفته است؛ درحالی‌که فعل «آمدن» بر اشیای محسوس و دارای حجم بار می‌شود. بدین ترتیب، مفهوم عالم غیب به مثابه یک شیء حسی و حجم‌دار در نظر گرفته شده است. آمدن طرح‌واره حجمی سبب شده است تا مفهوم آمدن (السَّاعَةُ) و یا «عَالِمُ الْغَيْبِ» به صورت کاملاً ملموس، قطعی و قابل حس در آیه جلوه کند؛ چراکه ملموس بودن یک شیء، آن را بیشتر در ذهن جاری و قابل درک می‌کند. از سوی دیگر، تکرار حرف (فی) در عبارت‌های «فِي السَّمَاوَاتِ»، «فِي الْأَرْضِ»، «فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ»، نشان از حجمی بودن این طرح‌واره دارد. کلمات «أَصْغَرُ» و «أَكْبَرُ» نیز ابعاد و اندازه یک شیء یا حجم‌مند بودن «ذره» را نشان می‌دهد. به عقیده بیشتر مفسران همچون علامه طباطبایی، مراد از کتاب مبین، علم الهی و «همان لوح محفوظ خداوند است که هر عمل ریز و درشتی در آن ثبت می‌شود و چیزی از دیده خدا پنهان نمی‌ماند» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۵۶). انکار معاد از سوی منکران، طرح‌واره قدرتی از نوع اول است؛ یعنی انکار آنان به منزله مقاومت در برابر اوامر الهی تلقی می‌شود. بر این اساس، خداوند خطاب به پیامبرش می‌فرماید: بگو به پروردگارت قسم، روز قیامت خواهد آمد. پس منکران جز توقف در برابر این مانع چاره دیگری ندارند.

آیه هفتم: ﴿أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ نَسْأًا نَحْسِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُّبِينٍ﴾ (سبأ: ۹/۳۴).

در این آیه، سه نوع طرح‌واره تصویری نهفته است. ذکر حرف «إلی» در فراز ابتدایی آیه، سمت و جهت نگاه کافران را بیان می‌کند. نگاه آنها مبدأ حرکت و آسمان و زمین که پیش رو و پشت سر آنها و در همه جا است، مقصد حرکت را تعیین کرده که در نمودار حرکتی زیر ترسیم شده است:

(آسمان و زمین مقصد ثابت)

(نگاه کافران مبدأ حرکت)

خداوند متعال در ادامه این آیه می‌فرماید: اگر ما بخواهیم، قدرت آن را داریم تا زمین را زیر پایشان بشکافیم و یا تکه‌ای از آسمان را بر سرشان بکوبیم. طرح‌واره قدرتی این آیه، از نوع سوم است؛ زیرا کافران و منکران روز معاد که پیامبر اکرم (ص) را دروغگو می‌پنداشتند، به ظاهر سدی در برابر تبلیغ رسالت آن حضرت تشکیل داده بودند؛ اما خداوند به صراحت می‌فرماید: ما با قدرت تمام می‌توانیم این مانع را از سر راه برداریم و از آن گذر کنیم. در این آیه، زمین و آسمان حجم یافته‌اند. در واقع، چیزی که قابل شکافتن یا سقوط کردن باشد، حجم و ظرفیت پیدا می‌کند و به شکل دو چیز حسی تصور می‌شود. در این آیه، شکافتن زمین و سقوط آسمان، گرچه از مفاهیمی انتزاعی هستند، به عنوان دو چیز فیزیکی و جسمی شده طرح شده‌اند. حسی جلوه کردن آنها باعث شده تا با شدت بیشتری در ذهن نمایان گردند.

۲-۴. طرح‌واره حرکتی

طرح‌واره‌های حرکتی مقصد و هدف را نشان می‌دهد که در آیات زیر نمود یافته است:

آیه اول: ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٍ﴾ (سبأ: ۳۴/۵).

کلمه «سعی» به معنای دویدن یا دوندگی است و به مبالغه در اعجاز «معاجز» می‌گویند. اساس این کلام بر پایه استعاره به کنایه است. گویا آیات خدا را همچون مسافتی فرض کرده است که کافران در آن مسافت می‌دوند تا بلکه بتوانند خدا را به ستوه بیاورند و بر او غلبه پیدا کنند. در این نوع از طرح‌واره حرکتی، یک مفهوم انتزاعی می‌تواند به شکل مبدأ یا مقصد یا مسیر حرکت، طرح شود. در این نوع طرح‌واره، یک مفهوم انتزاعی می‌تواند به شکل مبدأ یا مقصد یا مسیر حرکت، طرح شود. در این آیه، مفهوم «فِي آيَاتِنَا» به عنوان مقصدی در نظر می‌آید که رسیدن به آن تحقق‌نا یافتنی است؛ چراکه کلمه «سعی» به معنی دویدن است و دویدن نیز برآمده از تجربه‌ای حسی است که از طی یک مسیر و دست‌یابی به مقصدی در حافظه نقش بسته است. در اینجا «مُعَاجِزِينَ» نیز به شکل مقصدی جلوه کرده که قابل رسیدن بعد از طی مسیر است. جایگزین کردن مفهوم «مُعَاجِزِينَ» با استفاده از تجربه حسی در «سَعَوْا»، یا به بیان دیگر، تصور مفهوم عجز به عنوان مقصد و انتها، این معنی را نسبت به آیه در ذهن افزایش می‌دهد که مرحله رسیدن به عجز، نقطه پایانی خواهد بود.

کلمه «رِجْزٍ» مانند «رجس» به معنای پلیدی است. شاید مراد از آن، اعمال ناپسندی باشد که در آیه مورد بحث، به تبدیل شدن عمل ناشایست به عذاب الیم اشاره کرده است. در واقع، عمل نادرست کافران، سبب نزول عذاب الیم الهی بر آنها شده است. علامه طباطبایی، لفظ «رِجْزٍ» را به معنای عذاب زشت می‌داند و می‌گوید: «این آیه تعریض و طعنه به کافران است که اصرار بر انکار معاد و روز رستاخیز دارند» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۵۵).

خداوند با بهره‌گیری از طرح‌واره تصویری حرکتی در این آیه، دوندگی نافرجام کافران و تلاش بیهوده معاندان در عاجز کردن پروردگار و غلبه بر او را به تصویر می‌کشد. گویی آنها برای رسیدن به مقصد خود مسافتی را طی می‌کنند که البته در برابر قدرت لایزال الهی با شکست و ناکامی مواجه می‌شوند. در نتیجه، مقصد آنها به سوی جهنم خواهد بود و عذاب دردناکی را می‌چشند.

(مقصد کافران: غلبه بر خداوند) (دوندگی کافران در طول مسیر برای رسیدن به مقصد) (مبدأ: تلاش کافران)

→ (مقصد حقیقی: جهنم و مواجهه با عذاب دردناک آن)

آیه دوم: ﴿وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِلَٰهِي سَطَنَهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (سبأ: ۳۴/۲۰).

واژه «تبع» به معنای پیروی کردن از چیزی یا فعلی است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ص ۲۱۱). ابلیس همواره آرزوی فریب و اغوای انسان را دارد. بنابراین، خداوند در این آیه می‌فرماید: برخی از ابلیس تبعیت کردند و ابلیس نیز آرزوی خود را درباره آنها محقق ساخت. شیطان در واقع، آرزو دارد تا تمامی ابنای بشر را گمراه سازد: ﴿قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ (ص: ۸۲/۳۸). گویی با کاربست طرح‌واره حرکتی، ابلیس مقصد نهایی فرض شده است و کافران گمراه، در پیروی از او باید این مسیر را طی کنند تا به مقصد برسند. در این آیه پیروی از شیطان به صورت یک طرح‌واره حرکتی که مقصد را نشان می‌دهد، جلوه کرده است؛ چراکه کلمه «فَاتَّبَعُوهُ»، عمل تجربه‌مند متابعت را بیان می‌کند که با شروع از مبدأ و طی مسیر و پایان‌یافتن در مقصد، محقق می‌شود. بر همین اساس، کلمه «ابلیس» به معنای مقصدی در نظر گرفته شده که کافران بدان خواهند رسید. در نتیجه، شناخت طرح‌واره حرکتی در این آیه، به درک ارتباط منطقی در کلام الهی کمک می‌کند.

(مبدأ: مردم کافر)

(پیروی کردن مردم از ابلیس)

(مقصد: ابلیس)

آیه سوم: ﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ (سبأ: ۳۴/۶). «صراط» در لغت به معنای راه آمده است (نک: راغب، ۱۹۹۲، ج ۱، ص ۴۸۳). در آیات قبلی، سخن از عناد کافران بود که قاطعانه معاد و روز قیامت را با آن همه دلائل بارز و آشکار، انکار می‌کردند و سعی در تکذیب آیات الهی و گمراه‌ساختن انسان‌ها داشتند؛ اما در این آیه، سخن از عالمان و اندیشمندانی است که به تصدیق آیات الهی و تشویق دیگران می‌پردازند و مردم را به پذیرش حق دعوت می‌کنند. در واقع، آیات قرآن و نشانه‌های الهی مانند مشعلی پر فروز مسیر هدایت را برای انسان‌های مؤمن هموار می‌سازند. عالمان، اندیشمندان و افراد باایمان، چراغ هدایت را در دست می‌گیرند و به سوی مقصد نهایی که رسیدن به آستان خداوند شکست‌ناپذیر است، ره می‌پیمایند. بنابراین، مقصد نهایی در این مسیر، خداوند قهار است. حرف جرّ «إِلَى» که به معنای «به سوی» است و انتهای سفر مؤمنان را ترسیم می‌کند، برای نشان‌دادن مسیر و جهت حرکت سفر، بکار برده شده است.

(مقصد: خداوند) (مسیر به سوی خداوند با راهنمایی آیات الهی) (مبدأ: تأسی عالمان به قرآن)

آیه چهارم: ﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَا لَهُمْ أَحَادِيثَ وَمَزَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ (سبأ: ۳۴/۱۹).

طرح‌واره حرکتی این آیه، در کلمات «بَاعِدْ»، «بَيْنَ» و «أَسْفَارِنَا»، تبلور می‌یابد. قوم سبأ تقاضای انجام سفر دور و درازی را داشتند و به خداوند گفتند: پروردگارا! بین سفرهای ما دوری بینداز، یعنی سفرهای ما را طولانی بگردان، چندان که تا مسافت‌های دور برویم و بار سفر دور را بنندیم و بیابان‌ها و بادیه‌ها را پیماییم. این تقاضای کافران، طغیانی از سوی آنها تلقی می‌شد. هر سفری مستلزم مبدأ، مسیر حرکت و مقصد است. چنانچه درخواست قوم سبأ بر روی نمودار ترسیم شود، به شکل زیر به دست می‌آید.

(مقصد: راه‌های دور دست) (مسیر طولانی و گذر از بیابانها) (مبدأ: روستاهای سبأ)

۳-۴. طرح‌واره قدرتی

یکی از وجوه طرح‌واره‌های قدرتی، طرح یک مفهوم به شکل مانع یا رفع مانع است که این شکل از طرح‌واره در آیات زیر یافت می‌شود:

آیه اول: ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رَجْزِ أَلِيمٍ﴾ (سبأ: ۳۴/۵). خداوند در این آیه، افزون بر کاربرد طرح‌واره حرکتی، طرح‌واره قدرتی نوع سوم را نیز به کار برده است. به این ترتیب که کافران و منکران، در برابر آیات و نشانه‌های الهی که بر وجود روز معاد دلالت دارد، ایستادگی و مانع‌تراشی کردند. خداوند نیز با قدرت تمام این موانع را از مسیر اثبات وجود معاد و روز رستاخیز برمی‌دارد و اذعان می‌کند که وجود معاد و روز آخرت امری حتمی است. کسانی که ایمان بیاورند، پاداش آنان بهشت است؛ اما آنان که کفر و عناد ورزیدند، عذابی زشت و دردناک در انتظار آنهاست. در این آیه، مفهوم «مُعَاجِزِينَ»، به شکل مانع و سدی در مقابل رسیدن به نظر می‌رسد که مفهوم «سَعَوْا»، راه رفع این سد است و مفهوم «رَجْزٍ أَلِيمٍ»، بعد از گذر از سد را نشان می‌دهد. کاربرد این طرح‌واره بیشتر می‌تواند مخاطب را به لحاظ درک حسی، متوجه تلاش نافرجام کافران نماید.

آیه دوم: ﴿فَاعْرَضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ﴾ (سبأ: ۱۶/۳۴).

خداوند در این آیه، با بهره‌گیری از طرح‌واره تصویری قدرتی از نوع سوم، عناد، سرکشی و مانع‌تراشی کافران را به تصویر می‌کشد و بیان می‌دارد که قوم سبأ نه تنها از شکرگزاری خداوند و عبادت او که بدان مأمور شده بودند، ظفره رفتند، بلکه در این مسیر برای بندگان مؤمن خداوند، موانعی را ایجاد کردند. کافران در قبال کردار ناشایست‌شان به کیفر الهی دچار شدند. از این رو، «خداوند متعال سیل عرم را فرو فرستاد تا شهر، باغ‌ها و مزارع قوم سبأ را در خود غرق سازد و به جای دو بهشتی که از آن منتعم بودند، دو زمینی را به جای بگذارد که گیاهان تلخ و بوته سدر در آن می‌روید» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۵۸). بدین‌سان، پروردگار متعال نه تنها موانع موجود را از میان برداشت، بلکه باغ‌های معاندان را که به لحاظ سرسبزی و فراوانی محصول زبازند بود، به گیاهان تلخ و بی‌فایده تبدیل کرد. این مجازات الهی در قبال کفرورزی و کفران نعمت کافران بوده است.

آیه سوم: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾ (سبأ: ۳۴/۳۴).

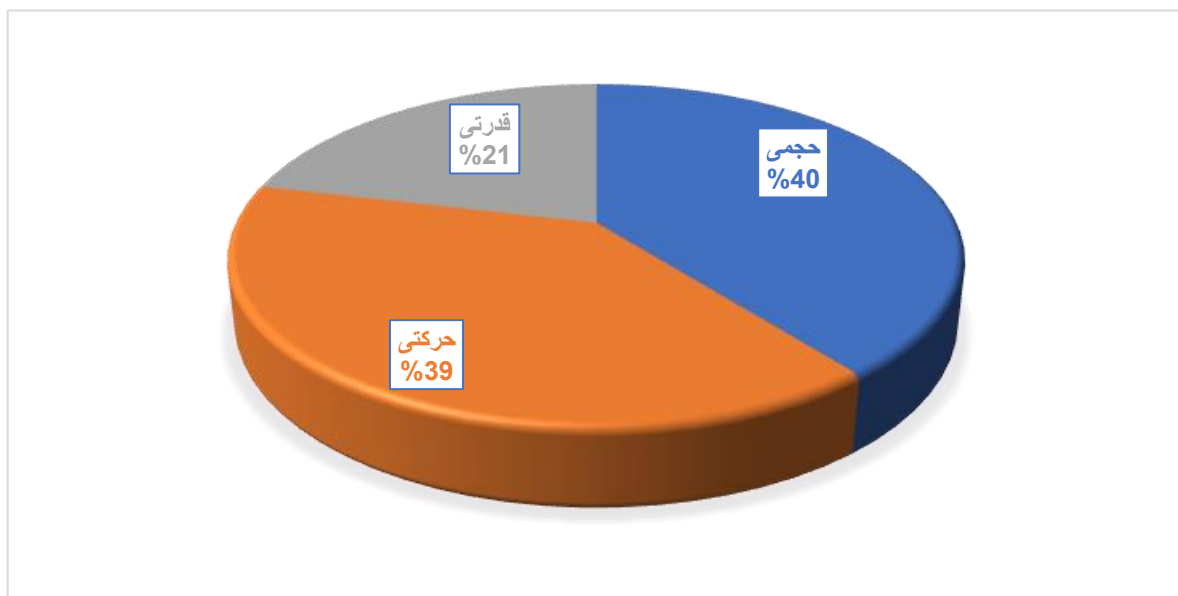
کلمه «مُتْرَفٍ» اسم مفعول از ماده (ت/ر/ف) و به معنای زیاده‌روی در تلذذ نعمت‌ها به کار رفته است. به گفته علامه طباطبایی، زیاده‌روی در لذایذ، منجر به استکبار آدمی در قبال پذیرش حق می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۶۳). خداوند در این آیه با به‌کارگیری طرح‌واره قدرتی نوع سوم، به مخاطب نشان می‌دهد که مترفان و معاندان همیشه و در هر زمانی، سعی در تکذیب فرستادگان الهی داشتند و در برابر هدایت انبیاء مانع‌تراشی می‌کردند. در این تعبیر، مفهوم انتزاعی «ترف» در قالب طرح‌واره قدرتی به شکل یک مانع مطرح گردیده است که پیام‌آوران الهی باید از آن عبور کنند. بدین‌گونه، «ترف» مفهومی است که نیروی مانعیت در آن طرح شده است.

آیه چهارم: ﴿وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا قَرِيْبًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (سبأ: ۲۰/۳۴).

خداوند در این آیه با استفاده از طرح‌واره قدرتی، تسلیم کافران در برابر فریب‌کاری شیطان را به تصویر می‌کشد. وسوسه‌های شیطانی سدی در برابر هدایت انسان‌هاست و مانع رسیدن آنها به سعادت ابدی می‌شود. در این تعبیر، طرح‌واره قدرتی به شکل مانع وجود دارد. اینجا مفهوم «شیطان» که از مفاهیم غیبی و انتزاعی است، به شکل سدی در برابر هدایت انسان طرح شده است. در این مفهوم‌سازی، ذهن ابتدا مانع را که شیطان است و پشت آن سد را که هدایت است، تصور می‌کند. این تعبیر با عنایت به طرح‌واره قدرتی موجود در آن، به خوبی ویژگی مانع بودن شیطان از عمل درست را به شکلی ملموس به قوه ادراک بازتاب می‌دهد. مفهوم شیطان که در قالب طرح‌واره قدرتی بیان شده، حالت سد یا مانع شدن در برابر هدایت انسان را نشان می‌دهد. این حالت با ویژگی شیطان که همواره مانع از هدایت یافتگی مؤمنان می‌شود، هماهنگ است. این مفهوم‌سازی در قالب طرح‌واره تصویری، تصویر شفافی را از شیطان ارائه می‌دهد. در این میان، مؤمنان با عنایت پروردگار متعال، در راه رسیدن به سعادت ابدی، موانع را از پیش پا برمی‌دارند و به حرکت خود ادامه می‌دهند؛ اما کافران در دام وسوسه‌های ابلیس گرفتار می‌شوند و از حرکت بازمی‌مانند. بدین جهت می‌توان گفت در این آیه، دو نوع طرح‌واره قدرتی وجود دارد. نخست، برداشتن موانع ابلیس توسط مؤمنان که طرح‌واره قدرتی نوع سوم است و دیگری، توقف کافران در برابر این موانع که طرح‌واره قدرتی نوع اول را تصویر می‌کند.

نمودار میزان فراوانی طرح‌واره‌های تصویری در سوره سبأ

طرح‌واره	شماره آیات	فراوانی	درصد
حجمی	۱-۲-۳-۵-۷-۸-۹-۱۲-۱۴-۱۸-۲۰-۲۱-۲۲-۲۳-۲۴-۳۱-۳۳-۳۴-۳۷-۳۸-۴۳-۴۸-۵۰-۵۳	۲۴	۴۰٪
حرکتی	۲-۵-۶-۹-۱۲-۱۴-۱۶-۱۸-۱۹-۲۰-۲۵-۲۸-۳۰-۳۱-۳۲-۳۷-۴۴-۴۵-۴۹-۵۱-۵۲-۵۳-۵۴	۲۴	۳۹٪
قدرتی	۳-۵-۱۶-۲۰-۲۲-۳۱-۳۴-۳۸-۴۳-۴۵-۵۱-۵۳-۵۴	۱۳	۲۱٪

شکل ۱: نمودار فراوانی طرح‌واره‌های تصویری در سوره سبأ

نتیجه‌گیری

در بررسی طرح‌واره‌های تصویری سوره سبأ و در پاسخ به پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش دریافتیم که:

۱. طرح‌واره‌های تصویری این سوره در سه حوزه حجمی، حرکتی و قدرتی نمود پیدا کرده‌اند. تعداد این طرح‌واره‌ها در مجموع ۶۱ مورد است که در این میان، طرح‌واره حجمی با ۲۴ مورد فراوانی و طرح‌واره حرکتی با ۲۳ مورد، بیشترین بسامد را در این سوره به خود اختصاص داده‌اند؛ اما طرح‌واره‌های قدرتی که نمود کمتری یافته‌اند، با ۱۳ مورد کاربرد، در رتبه آخر قرار گرفته‌اند. بنابراین، در سوره سبأ ۴۰٪ طرح‌واره حجمی، ۳۹٪ طرح‌واره حرکتی و ۲۱٪ طرح‌واره قدرتی وجود دارد.
۲. بیشتر طرح‌واره‌های حجمی برای نشان دادن شدت و کثرت، گنجایش مفهوم در سطح فهم انسانی، حسی شدن در جهت ممکن بودن مفهوم به کار رفته‌اند. طرح‌واره‌های قدرتی نیز، در راستای مانع جلوه‌کردن مفاهیم و یا نشان دادن عظمت یک مفهوم، چه به صورت ایجابی یا سلبی، نمود پیدا کرده‌اند. طرح‌واره‌های حرکتی نیز، مقصد و هدف را نشان می‌دهند تا انسان بتواند درک و شناخت بهتری از مسیر حرکت خود داشته باشد.

۳. به نظر می‌رسد، مفاهیمی که در قالب طرح‌واره‌ها آمده‌اند، سهم بزرگی از فرایند درک معنای تعبیر را به خود اختصاص می‌دهند؛ یعنی از محورهای اساسی تعبیر برای انتقال معنی هستند، طوری که یا کانون تعبیرند و یا یکی از قطب‌های آن می‌باشند. از این رو، میان مفاهیم انتزاعی مطرح‌شده و تجربه‌ای که تحت آن بیان شده است، تناسب بالایی وجود دارد که این تناسب خود حامل معنی و ادراکی ویژه از آن پدیده و مفهوم است.

۴. در طرح‌واره‌های حجمی سوره سبأ، تجربیاتی مانند دیدن، فراگرفتن، اشاره کردن و مکان‌مندی ظرفیت آسمان‌ها و زمین، تهمت زدن، دروغ‌گویی، گمراهی، رمیدن و ترسیدن، بیشتر جلب توجه می‌کند؛ زیرا این مفاهیم بسامد بیشتری یافته‌اند و یا ملموس‌تر هستند. به کارگیری این تجربیات، در جهت تناسب با ذهن حس‌گرای انسان است.

۵. طرح‌واره‌های حرکتی سوره سبأ، فقط با تجربه رسیدن مطرح شده‌اند که ذهن انسان را در فضای حرکت و مقصدی که این طرح‌واره‌ها حاکی از آن هستند، قرار می‌دهد.

۶. در طرح‌واره‌های قدرتی سوره سبأ، تجربیاتی چون تلاش بیهوده کافران به دفعات زیاد در راستای عاجز کردن خداوند، بیان قدرت لایزال الهی در برابر منکران، مانع‌تراشی معاندان در مواجهه با رسالت هدایت‌گرانه پیام‌آوران، تسلیم‌شدن کافران در دام وسوسه‌های شیطانی که منجر به انکار معاد می‌شود، به عنوان مانع و سدّی مطرح شده و یا به گونه‌ای است که سدّی در برابر آن قرار می‌گیرد. این مفاهیم انتزاعی، اهتمام خاصی از معنی را در این سوره با عنایت به کارکرد طرح‌واره‌ای آن، طلب می‌کند؛ زیرا این طرح‌واره‌ها، مفاهیم حسی شده‌ای هستند که به تبع ملموس شدن آنها، درک معانی موجود را برای انسان ملموس می‌کنند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.

احمدی، محمدنبی و قربانی، فهیمه. (۱۴۰۰). واکاوی طرح‌واره‌های تصویری در سوره مبارک نمل با رویکرد زبان‌شناسی شناختی. پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۱۰(۲)، ۱۸۴-۱۶۷
<https://doi.org/10.22108/mrgs.2022.130045.1681>

اسودی، علی و مدیری، سمیه. (۱۴۰۰). بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردی سوره صافات). پژوهش‌های ادبی - قرآنی، ۹(۳)، پیاپی: ۳۵، ۳۰-۵۶
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1401.9.3.2.2>

بن دحمان، عمر. (۲۰۱۵). الاستعارات والخطاب الأدبی؛ مقاربة معرفية معاصرة. رساله دکترا، الادب العربی، كلية الآداب و اللغات، جامعة مولود معمري. پاشایی، محمدرضا؛ تقي‌زاده، هدایت الله و دهقانی‌یزدلی، هادی. (۱۴۰۰). بررسی طرح‌واره‌های تصویری سوره یوسف بر مبنای نظریه زبان‌شناسی شناختی جانسون. پژوهش‌های ادبی - قرآنی، ۹(۲)، پیاپی: ۳۴، ۲۱-۵۰
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1400.9.2.2.6>
خیرخواهان، ظهیر. (۱۳۹۵). بررسی طرح‌واره‌های تصویری و استعاره جهت‌گیرانه در فرازهایی از وصیت‌نامه شهید از منظر معناشناسی شناختی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور ورامین.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۹۹۲). المفردات فی غریب القرآن. به کوشش: صفوان عدنان داودی، دار الشامیة.

صفوی، کورش. (۱۳۹۷). درآمدی بر معناشناسی. سوره مهر.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

فضانلی، سیده مریم و شریفی، شها. (۱۳۹۲). بررسی طرح‌واره‌های قدرتی در برخی از ضرب‌المثل‌های زبان فارسی. زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، ۵(۱)، پیاپی: ۸، ۱۳۱-۱۴۴.

قائم‌نیا، علیرضا. (۱۴۰۰). معناشناسی شناختی قرآن. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

لیکاف، جرج و جانسون، مارک. (۱۳۹۷). استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم. ترجمه: هاجر آقا ابراهیمی، مهارت.

محمدی آسیابادی، علی؛ صادقی، اسماعیل و طاهری، معصومه. (۱۳۹۱). طرح‌واره حجمی و کاربرد آن در بیان تجارب عرفانی. پژوهش‌های ادب عرفانی، ۶(۲)، ۱۴۱-۱۶۲.

مقیاسی، حسن. (۱۳۹۵). نقد و بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن در نهج‌البلاغه. پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، ۴(۲)، پیاپی: ۱۴، ۹۳-۱۰۸
<https://doi.org/10.22084/nahj.2016.1576>

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.

References

- The Holy Quran* (translated by Mohammad Mehdi Fooladvand). Dar al-Kheir.
- Ahmadi, Mohammad Nabi & Ghorbani, Fahimeh. (2021). "Analysis of Imagery in Surah Al-Naml with a Cognitive Linguistic Approach". *Bi-Quarterly Quranic Linguistic Research*, 10(2), 167-184. [in Persian]
<https://doi.org/10.22108/mrgs.2022.130045.1681>
- Asoudi, Ali and Somayeh Modiri. (2021). "Analysis of Imagery in the Holy Quran Based on Johnson's Theory: A Case Study of Surah Al-Safat". *Literary-Quranic Research*, 9(2), 30-56. [in Persian]
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1401.9.3.2.2>
- Ben Dahman, Omar. (2015). "Metaphors and Literary Speech: A Contemporary Introduction Approach". Master's Thesis, Mouloud Muammar University, Algeria. [in Persian]
- Fazaali, Sayyede Maryam & Sharifi, Shahla. (2013). "A Study of Power Schemas in Some Persian Proverbs". *Journal of Linguistics and Dialects of Khorasan*, 5(1), 131-144. [in Persian]
- Ghaemini, Alireza. (2011). *Cognitive Semantics of the Quran* (3rd Edition). Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute. [in Persian]
- Ibn Manzour, Mohammad ibn Mokram. (1994). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader. [in Arabic]

- Khairkhahan, Zaheer. (2016). "A Study of Imagery and Directional Metaphor in Some Passages of the Testament of the Martyrs from the Perspective of Cognitive Semantics". Master's Thesis, Payam Noor University of Varamin. [in Persian]
- Lakoff, George & Mark Johnson. (2018). *Metaphors We Live with* (translated by Hajar Agha Ebrahimi, 3rd Edition). Tehran: Maharat Publishing House. [in Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1975). *Nemouneh Interpretation*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
- Meqyasi, Hassan. (2016). "Criticism and Study of the Visual Schemas of the Quran in Nahj al-Balaghah". *Research on Nahj al-Balaghah*, 14, 93-108. [in Persian] <https://doi.org/10.22084/nahj.2016.1576>
- Mohammadi Asiabadi, Ali & others. (2012). "The Volumetric Schema and Its Application in Expressing Mystical Experiences". *Researches on Mystical Literature (Gohar Goya)*, 22, 141-162.
- Pashaei Mohammad Reza et al. (2021). "A Study of the Imagery of Surah Yusuf Based on Johnson's Cognitive Linguistics Theory", *Literary-Quranic Research*, 9(2), 21-50. [in Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23452234.1400.9.2.2.6>
- Raghib Esfahani, Hossein bin Mohammad. (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran* (edited by Safwan Adnan Davoudi). Beirut: Dar al-Shamiyah. [in Arabic]
- Safavi, Kourosh. (2018). *Introduction to Semantics* (6th Edition). Tehran: Surah Mehr. [in Persian]
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad Hossein. (2011). *Al-Mizan Interpretation*. Beirut: Al-Alami Publishing Foundation. [in Arabic]